

David Vaclavik

RELIGIA W REPUBLICIE CZESKIEJ NA POCZĄTKU TRZECIEGO TYSIĄCLECIA

Religion In The Czech Republic At The Beginning Of The Third Millenium

Contrariwise the secularization thesis we think that the situation is more complicated even in such secular country as the Czech Republic is. Religion has not disappeared or will not disappear from political, social and cultural life. It has to be said that face of religion and religious life is changing. Because of these changes we are faced with religious pluralism, individualization of religious life and with something like "market competition" of many different religious groups and traditions.

All of these changes are connected with the following factors - 1. There is high level of atheism in the Czech Republic, 2. There are big differences in affiliation to religion in regions of the Czech Republic, 3. There is big difference between proclamative declaration to some religious group or tradition and real identification with it, 4. Rate of affiliation to some religion, religious group or religious tradition depends on age.

In the context of last mentioned factor we can say that youngest generation is more skeptical in face of traditional religious institution as established churches. Young people are more open for other religious and spiritual tradition without connection with some religious institutions. It is possible to say that typical representation of religious life of youngest Czech generation is unambiguously non-institutional and individual spirituality that combine different sorts of religious traditions and trends.

We can divide contemporary religious scene in the Czech Republic into the three groups - 1. Traditional religious group, 2. New religious movements (NRMs) and 3. Individual and personal religiosity.

Rola i pozycja religii w Czechach na pierwszy rzut oka wydają się potwierdzać tezę o sekularyzacji społeczeństw. Wyniki socjologicznych badań i spisu powszechnego ukazują wyraźne zanikanie religijnej wiary i praktyk. Wyniki te wydają się potwierdzać Oświecenie, zasady nowoczesnej nauki, wzrost industrializacji i modernizacji oraz zniszczenie „świętego baldachimu”¹ przez pluralizm religijny. Współczesna nacjonalistyczna tradycja, której przypisuje się kształtowanie opinii, że Kościoły (przede wszystkim Kościół katolicki)

¹ Zob. Peter L. Berger, *The Sacred Canopy. Elements of a Sociological Theory of Religion*, New York: Doubleday/An Anchor Book 1990 (2nd edition)

znalazły się po „niewłaściwej stronie“ w dokonujących się politycznych, społecznych, kulturowych i ekonomicznych przemianach w XIX i XX wieku, naznaczyła również nastawienie wielu osób do współczesnej roli religii.

Jednak pytanie brzmi: *Co w zasadzie oznacza zanik religii? Czy rzeczywiście spadające uczestnictwo w uczęszczaniu do kościoła świadczy o wzrastającym zanikaniu religii, jak utrzymują niektóre analizy?*

Uważam, że sytuacja jest o wiele bardziej skomplikowana nawet w tak zsekularyzowanym kraju jak Republika Czeska. Religia nie znikła ani nie zniknie z życia politycznego, społecznego i kulturalnego. Przeciwnie, trzeba stwierdzić, że oblicze religii i życia religijnego zmienia się. Z powodu tych zmian stykamy się z religijnym pluralizmem, indywidualizacją życia religijnego i czymś, co można by określić jako „rywalizacja rynkowa“ wielu różnych religijnych grup i tradycji.

Sytuacja „duchowego targowiska“² jest moim zdaniem właściwym określeniem współczesnej sytuacji – sytuacji wytworzonej przez demonopolizację, a nie przez sekularyzację. Podobnie jak inni autorzy (Wuthnow³, Berger⁴, Greely⁵ czy Casanova⁶) przyjmuję, że pojęcie sekularyzacji jest etykietą, pod którą niektórzy myśliciele łączą wielką różnorodność kontrastujących i sprzecznych ze sobą zjawisk, którym nie służy włączenie pod wspólny mianownik.

Celem, który stawiam sobie na kilku następnych stronach, będzie opisanie tego problemu w kontekście społeczeństwa czeskiego, pokazanie części jego specyfiki i zwrócenie uwagi na możliwości dalszego jego rozwoju.

I.

Sytuacja panująca w byłej Czechosłowacji, a przede wszystkim w Republice Czeskiej jest nieco odmienna w porównaniu z sytuacją w innych krajach europejskich.

Po pierwsze: Republika Czeska, razem z Estonią i byłą NRD, jest najbardziej ateistycznym krajem w Europie. Według danych ze spisu powszechnego w 2001 roku w Republice Czeskiej mieszkało ponad sześć milionów ludzi (59% całej populacji), którzy zadeklarowali się jako „niewierzący”. W 1991 roku było ich tylko 39,8%. Oznacza to, że w ciągu dziesięciu lat grupa „niewierzących” wzrosła o ponad 15%.

Ten fakt potwierdza trend, który można obserwować od czasu powstania niepodległego państwa czeskiego (lub czechosłowackiego) w 1918 roku.

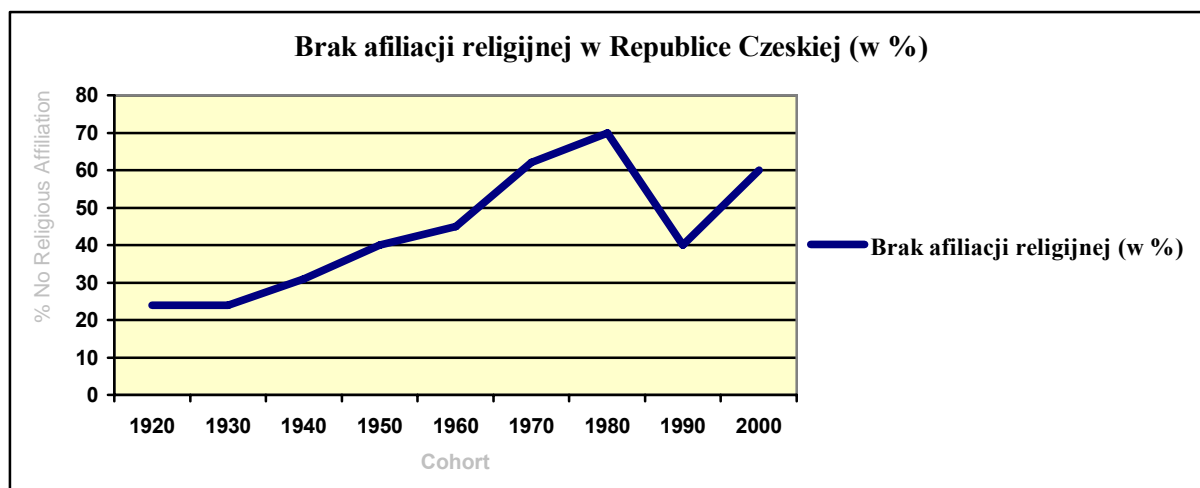
² Terminu „duchowe targowisko” używa amerykański socjolog Wade Clark Roof. Zob. jego: *Spiritual Marketplace. Baby Boomers and the Remaking of American Religion*, Princeton & Oxford: Princeton University Press 2001.

³ Zob. Robert Wuthnow, *Rediscovering the Sacred. Perspectives on Religion in Contemporary Society*, Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing Co. 1992

⁴ Peter L. Berger (ed.), *The Desecularization of the World. Resurgent Religion and World Politics*, Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing Co. 1999

⁵ Andrew M. Greely, *Religion in Europe at the End of the Second Millennium*, New Brunswick & London: Transaction Publishers 2003

⁶ Jose Casanova, *Public Religion in the Modern World*, Chicago: The University of Chicago Press 1994

Wykres nr 1 (źródło: A. Greeley, Religion in Europe at the End of the Second Millennium)

Zmiana proporcji religijnej afiliacji, która pojawiła się na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku była prawdopodobnie spowodowana przez społeczne, polityczne i kulturowe zmiany zapoczątkowane przez Aksamitną Rewolucję w 1989 roku. Była ona rezultatem zmian, które spowodowały konieczność uzyskania nowej tożsamości. Istotnym składnikiem tej nowej tożsamości była, dla części społeczeństwa, religia oraz przynależność do jakiejś religijnej tradycji. To wyjaśnia dlaczego tak wielu ludzi zadeklarowało swoją przynależność do jakiejś religijnej grupy czy tradycji – więź istniejąca w grupie czy tradycji religijnej była ważnym potwierdzeniem uzyskanej nowej tożsamości. Było to jednak również wyrażenie wolności, ponieważ za czasów reżimu komunistycznego religia i jej przejawy były pojmowane jako oznaki ideologicznej i politycznej wrogości.

Po „rozczarowaniu” w połowie lat dziewięćdziesiątych wielu ludzi odkryło, że nowe społeczeństwo nie jest czymś całkowicie nowym i odmiennym od społeczeństwa z lat osiemdziesiątych. Zmiany były wyraźne w polityce i ekonomii. Zmiany w kulturze (w antropologicznym sensie) i w sposobie myślenia ludzi były dużo bardziej skomplikowane i wolniejsze. W tym kontekście okazało się, że fakt zadeklarowania przynależności do jakiejś grupy czy tradycji religijnej nie oznaczało rzeczywistej akceptacji religii jako ważnego elementu czyjegoś życia.

Większość badaczy wyjaśnia tak wysoki procent „niewierzących” wpływem ideologii komunistycznej. Takie wyjaśnienie wydaje się być całkiem logiczne. Reżim komunistyczny w byłej Czechosłowacji był jednym z najbardziej dogmatycznych i konserwatywnych w Europie Centralnej i Środkowej. Ateizm był oficjalną ideologią państwową, a religia była określana jako „narzędzie manipulacji”, „opium ludu” lub „fałszywy światopogląd”.

Komunistyczne państwo kontrolowało nie tylko ideologiczną poprawność myślenia obywateli, ale także każdą działalność grup i instytucji religijnych. Istniało wiele quasi-religijnych organizacji, jak np. *Pacem in Terris*, które ściśle współpracowały z reżimem. Każda działalność religijna wymagała oficjalnej zgody i potwierdzenia dawanego przez specjalną, ideologiczną komórkę Partii Komunistycznej. Taka sytuacja nie pozwalała na religijną wolność i jednoznacznie towarzyszyła ateistycznej i agnostycznej orientacji większości Czechów. Podejrzewam jednak, że komunistyczne represje i wpływ ideologii

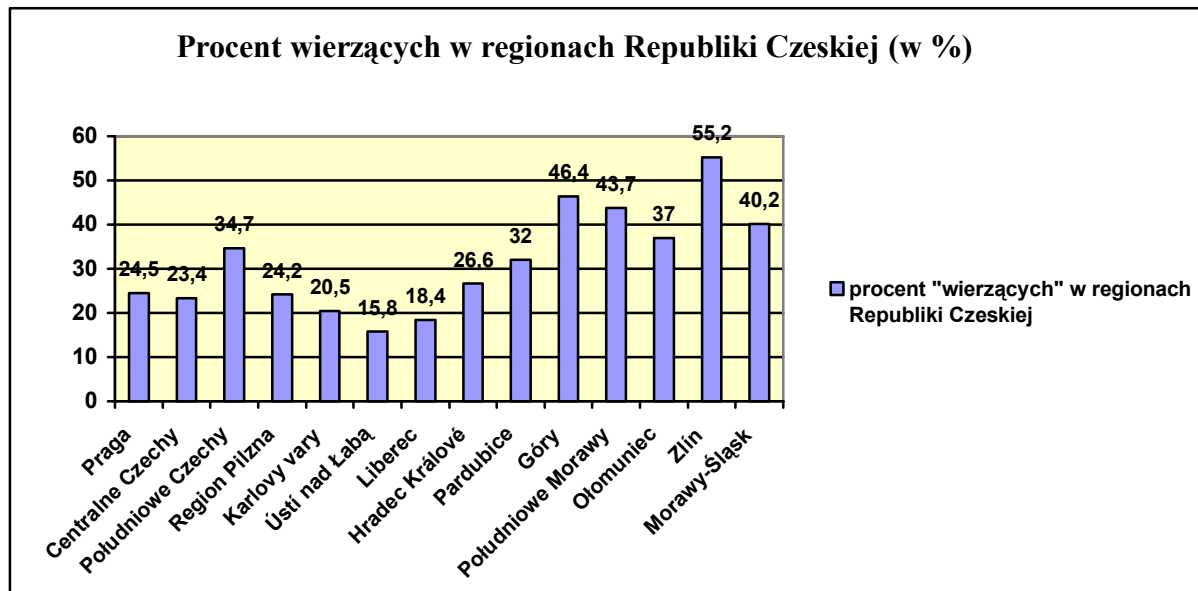
komunistycznej nie były jedynymi powodami wysokiej sekularyzacji czeskiego społeczeństwa.

Przyczyny powstania takiej sytuacji są dużo głębsze i sięgają wieku XIX, kiedy powstał współczesny naród czeski. W tym okresie, nazywanym narodowym renesansem (*Národní obrození*), pojawił się w Czechach ruch “wolnomyślicieli”, którego członkowie, mając wybór między katolicyzmem a protestantyzmem, wybrali niewiarę, niewątpliwie z powodu złych doświadczeń z katolicką monarchią habsburską⁷.

Pojawienie się niepodległego państwa czeskiego (czechosłowackiego) wzmocniło to nastawienie. Katolicyzm był postrzegany jako ucieleśnienie „starego reżimu” i z tego powodu był uważany za podejrzany i wrogi. W tamtym okresie wielu ludzi odeszło od Kościoła katolickiego i przyłączyło się do nowo założonego „narodowego” czechosłowackiego Kościoła husyckiego albo zostało „niewierzącymi”.

Zakładam, że był to rzeczywisty początek współczesnej sytuacji. Reżim komunistyczny jedynie zintensyfikował tę tendencję. Ateistyczna propaganda zastała przygotowane środowisko w szkołach i mediach. Zatem utrzymywanie, że głównym powodem współczesnego wysokiego stopnia sekularyzacji były komunistyczne represje, jest uproszczeniem⁸.

Po drugie: Istnieje duże zróżnicowanie w religijnej przynależności w różnych regionach Republiki Czeskiej. Stosunkowo wysoki procent wierzących mieszka na Morawach (region południowych Moraw, śląskich Moraw, region Zlína i Ołomuńca) i w mniej uprzemysłowionych regionach (region południowych Czech, region górski i region Pardubic).

Wykres nr 2 (źródło: Czeskie Biuro Statystyczne)

Stopień identyfikacji z regionem i jego tradycją, oprócz poziomu industrializacji, jest innym bardzo ważnym elementem, który wpływa na liczbę wierzących. Najbardziej ateistycznymi regionami są tereny byłego *Sudetenland* (Sudety) – region Libereca,

⁷ Andrew M. Greely, *Religion in Europe at the End of the Second Millennium*, p. 131

⁸ Ivan O. Štampach, *Náboženské spektrum České republiky*, in: Jiří Hanuš (ed.), *Náboženství v době společenských změn*, Brno: Masarykova univerzita 1999, p. 57

Północnych Czech, region Uście nad Łabą w północno-zachodnich Czechach i region Karlowych Warów w zachodnich Czechach. Regiony te należały do Niemiec przed drugą wojną światową i posiadały specyficzną kulturę i tradycje. Jednak rdzenna ludność niemiecka została przesiedlona do Niemiec⁹ po drugiej wojnie światowej, a *Sudetenland* został zasiedlony ludnością pochodzącą z różnych stron Czechosłowacji. Nowi mieszkańcy nie czuli się związani z nowym otoczeniem. Pochodzili przeważnie z niższych warstw społecznych i oczekiwali nowego życia i nowych szans. Jednocześnie byli to ludzie o lewicujących poglądach politycznych. Znaczenie i wpływ ideologii komunistycznej (łącznie z agresywnym ateizmem) były stosunkowo mocne wśród tej ludności.

Regiony te zostały mocno naznaczone przez społeczne, polityczne i ekonomiczne zmiany po Aksamitnej Rewolucji w 1989 roku. Właśnie w tych regionach występuje najwyższy wskaźnik bezrobocia, wysoki wskaźnik frustracji przeżywanego przez ludzi, częste pojawianie się zjawisk patologii społecznej, a także wielkie napięcie między grupami etnicznymi i narodowymi. Takie warunki po prostu zintensyfikowały już istniejące radykalne nastawienie ludzi wobec religii, a w szczególności wobec tradycyjnych instytucji religijnych (Kościołów).

Po trzecie: Istnieje znaczna różnica między deklaracją proklamującą przynależność do jakiejś religijnej grupy a rzeczywistą identyfikacją z nią. Przykładowo, tylko 5% ludzi uczęszcza na nabożeństwa co tydzień¹⁰. Jedynie 20% wszystkich dorosłych byłoby skłonnych zapłacić pięćdziesiąt koron czeskich jako miesięczny podatek na Kościół, a tylko 40% dorosłych członków Kościoła katolickiego byłoby skłonnych płacić taki podatek kościelny¹¹.

Bardzo interesujące są także wskaźniki dotyczące odniesienia do doktryny. Chociaż 98% wierzących (tj. 31% całej populacji) deklaruje się jako chrześcijanie, to tylko 23% z nich wierzy w Boga, który troszczy się o nich, a 25% uznaje istnienie nieba za prawdziwe, gdy tymczasem 44% całej populacji wierzy w życie po śmierci¹².

Zaufanie do Kościołów i poleganie na wyrażanych przez nich opiniach stanowi niemniej ważną wskazówkę. W porównaniu z innymi krajami ten wskaźnik jest bardzo niski. Blisko 60% Czechów nie ma zaufania do Kościoła, a 68% uważa, że Kościół nie powinien ingerować w sprawy rządu. Te antyklerykalne postawy mogą być związane ze wspomnianą wcześniej utratą członków Kościoła¹³.

Kościół jest często pojmowany jako sprawiająca problemy organizacja, której interesy ekonomiczne i polityczne nie współgrają z przesłaniem miłości, współczucia i pokory. Istnieje także duża grupa ludzi, którzy identyfikują taki „obraz” Kościoła z religią w ogóle. Ten negatywny „obraz” Kościoła jest dla tych ludzi potwierdzeniem ich sposobu pojmowania religii, jako antyhumanistycznej i fałszywej.

Po czwarte: Wskaźnik przynależności do jakiejś religii, grupy czy tradycji religijnej zależy od wieku. Wśród ludzi młodych (10-30 lat) znajduje się tylko 20% wierzących,

⁹ Przed drugą wojną światową w byłej Czechosłowacji mieszkało ponad trzy miliony Niemców.

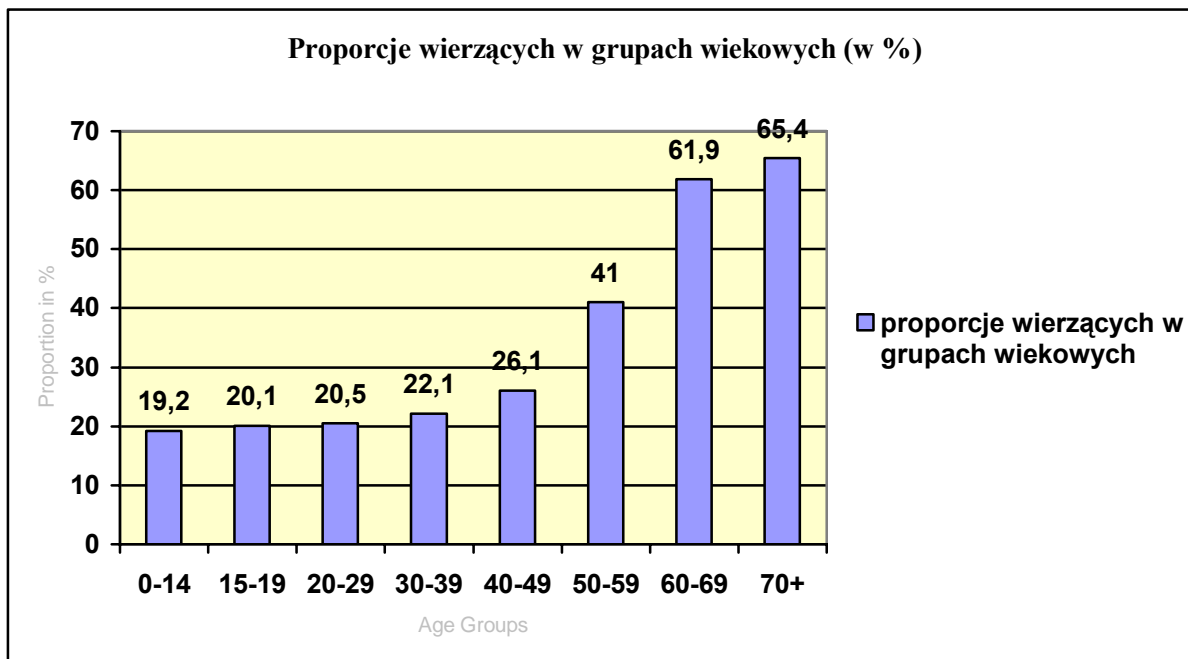
¹⁰ Uczestnictwo w nabożeństwach raz w miesiącu jest także bardzo niskie. W 1999 roku jedynie 4,7 % ludzi brało w nich udział, 10,7 % uczestniczyło w nabożeństwach w czasie Bożego Narodzenia i Wielkanocy, a 9,2 % uczestniczyło w nabożeństwach raz w roku (!). Zob. Jan Spousta, *České církve očima sociologických výzkumů*, in: in: Jiří Hanuš (ed.), *Náboženství v době společenských změn*, Brno: Masarykova univerzita 1999, p. 78 - 79

¹¹ Tamże s. 88 - 89

¹² Zob. Andrew M. Greely, *Religion in Europe at the End of the Second Millennium*, p. 1 - 54

¹³ Tamże s. 55 - 67

których wskaźnik identyfikacji z tradycyjnymi (chrześcijańskimi) Kościołami jest bardzo niski.

Wykres nr 3 (źródło: Czeskie Biuro Statystyczne)

Przepaść, która istnieje między najmłodszą grupą wiekową i ludźmi po sześćdziesiątce wpływa bez wątpienia z oddziaływania środowiska stworzonego przez reżim komunistyczny oraz przez sytuację zaistniałą w latach dziewięćdziesiątych. Można również stwierdzić, że najmłodsza generacja jest bardziej sceptyczna wobec tradycyjnych instytucji religijnych, jakimi są istniejące Kościoły¹⁴. Ale też i przeciwnie, młodzi ludzie są bardziej otwarci na inne religie i duchowe tradycje, które nie łączą się z żadnymi religijnymi instytucjami. Można powiedzieć, że typowy obraz życia religijnego najmłodszego czeskiego pokolenia stanowi jednoznacznie nieinstytucjonalna i indywidualna duchowość, która łączy w sobie różne religijne tradycje i trendy.

Jak zobaczymy w następnym paragrafie, ta grupa wiekowa (10-30 lat) stanowi cel działań nowych ruchów religijnych.

II.

Możemy podzielić współczesną scenę religijną w Republice Czeskiej na trzy części: 1) tradycyjne grupy religijne, 2) nowe ruchy religijne (NRR), 3) indywidualna i osobista religijność. Ten podział jest oparty na dwóch kryteriach – pierwsze jest legislacyjne, drugie historyczne.

Status prawny grup religijnych jest określony przez dwa prawa zawarte w czeskim systemie prawnym – w Konstytucji i tzw. „prawie o Kościołach” (nr 3/2002 sb.). Według

¹⁴ W związku z tym trzeba koniecznie stwierdzić, że młodzi ludzie są często bardziej sceptyczni niż ich rodzice, ale jednocześnie są mocniej związani z życiem ich grupy religijnej. Na przykład, jeśli są członkami jakiejś religijnej grupy, to uczestniczą w nabożeństwach częściej niż ludzie, których młodość przypadła na lata pięćdziesiąte i sześćdziesiąte XX wieku. Zob. Jan Spousta, *České církve očima sociologických výzkumů*, in: Jiří Hanuš (ed.), *Náboženství v době společenských změn*, Brno: Masarykova univerzita 1999, p. 79.

tęgo prawa istnieją dwie grupy Kościołów i ruchów religijnych. W pierwszej grupie znajdują się Kościoły lub grupy religijne, posiadające tradycję funkcjonowania w Republice Czeskiej, albo te, które mają powyżej 1000 członków. Grupy te posiadają specjalną pozycję i są zarejestrowane w Ministerstwie Kultury, które jest odpowiedzialne za Kościoły i państwową politykę religijną¹⁵.

W drugiej grupie znajdują się przede wszystkim niewielkie i alternatywne grupy i ruchy religijne. Ruchy te nie są zarejestrowane jako grupy religijne, lecz jako inne społeczne stowarzyszenia i organizacje pozarządowe, które nie posiadają specjalnych przywilejów.

Powyższy podział został historycznie ukształtowany w nowej sytuacji po 1989 roku. Społeczeństwo czeskie stanęło wobec inwazji NRR w latach dziewięćdziesiątych, podobnie jak inne społeczeństwa Europy Centralnej i Wschodniej. Na pierwszy rzut oka efekt tej inwazji był raczej niewielki.

Zdecydowana większość wierzących jest członkami lub sympatykami (*fellow-travelers*) tradycyjnych grup religijnych. Kościół katolicki jest nadal największą i najsilniejszą grupą religijną, która w 2001 roku liczyła ponad 2,5 miliona członków. Oznacza to, że 26% wszystkich mieszkańców Czech jest katolikami, a 83% wszystkich wierzących stanowią katolicy.

Drugą najsilniejszą grupę stanowi Ewangelicki Kościół Braci Czeskich ze 117 tysiącami członków (3,7%). Kościół ten został założony w 1918 roku z połączenia Kościoła luterańskiego i kalwińskiego. Obie te grupy rozpoczęły czeską reformację i utworzyły sieć 600 autonomicznych gmin (*charges*). Kościół ten, podobnie jak Kościół katolicki i Kościół husycki, ma swój rodzimy wydział teologiczny – Wydział Teologiczny Ewangelicki na Uniwersytecie Karola.

Trzecim jest Czechosłowacki Kościół Husycki z 99 tysiącami członków (3%). Pozostałe grupy liczą mniej niż 30 tysięcy członków. Kościół husycki, który chciał łączyć chrześcijaństwo z tradycją narodową, wyłonił się z Kościoła katolickiego. W 1920 roku grupa katolickich księży, której przewodził Karel Fárský założyła nowy Kościół, postrzegany jako prawdziwie narodowy i postępowy. Kościół ten starał się łączyć różne tradycje duchowe obecne w czeskiej historii, przede wszystkim katolicyzm i ducha reformy husyckiej z ideą nowoczesnego narodu. Kościół husycki był bardzo popularny w czasie tzw. Pierwszej Republiki (1918-1938) i osiągnął swoje apogeum tuż po drugiej wojnie światowej, kiedy to liczył prawie milion członków.

Bardzo interesujące jest zestawienie liczby członków Kościołów z początków lat dziewięćdziesiątych (1991) i obecnie (2001). Zestawienie to ukazuje wyraźnie stopniowe słabnięcie tradycyjnych grup religijnych. W 1991 roku przynależność do Kościoła Rzymskokatolickiego zgłaszało 4 021 385 osób, do Ewangelickiego Kościoła Braci Czeskich - 203 996 osób, a do Czechosłowackiego Kościoła Husyckiego 178 039 osób. W roku 2001

¹⁵ W 2003 roku było zarejestrowanych 21 grup religijnych – Kościół Apostolski, Braci Jedności Chrześcijańskiej (???), Kościół Adwentystów Dnia Siódmego, Kościół Braci, Czechosłowacki Kościół Husycki, Kościół Jezusa Chrystusa Świętych Dni Ostatecznych, Kościół Grekokatolicki, Kościół Rzymskokatolicki, Ewangelicki Kościół Braci Czeskich, Kościół Ewangelicki Wyznania Augsburskiego, Ewangelicki Kościół Metodystyczny, Zrzeszenie Wspólnot Żydowskich, *Unitas Fratrum*, Chrześcijańskie Gminy (*Charges*), Ewangelicki Kościół Luterański, Unitarianie, Świadkowie Jehowy, Nowy Kościół Apostolski, Kościół Prawosławny, Śląski Kościół Ewangelicki, Kościół Starokatolicki.

jedynie 2 741 000 osób uważało się za katolików, 177 000 osób należało do Braci Czeskich, a 99 000 osób należało do husytów. Możemy stwierdzić, że spadek liczby członków Kościołów jest rzeczywiście duży, szczególnie w przypadku Kościoła katolickiego, który stracił 1 280 000 członków lub osób deklarujących się jako katolicy.

Z drugiej strony niektóre grupy religijne zanotowały wzrost liczby członków. Przykładem takiej grupy są Świadkowie Jehowy. W 1991 roku grupa ta liczyła 14 575 członków, a w 2001 roku ich liczba wzrosła do 23 162. To oznacza wzrost o 58,9%! Dzięki temu wzrostowi Świadkowie Jehowy stanowią czwartą co do wielkości grupę religijną w Republice Czeskiej. Jest to jedyna duża grupa, która ciągle przyciąga więcej nowych członków, niż traci.

Ten trend możemy zauważyć także w przypadku niektórych innych grup religijnych. Grupy te są zawsze niewielkie i dynamiczne, ściśle związane z nową lub alternatywną religijnością. W 1991 roku 120 000 wiernych należało do tych grup. W 2001 roku było ich 330 000, co oznacza wzrost o ponad 270%.

Wzrost ten zależy najprawdopodobniej od dwóch czynników. Pierwszym jest poszerzenie oferty, a drugim rosnąca nieufność w stosunku do tradycyjnych grup religijnych. Ten trend jest wyraźny przede wszystkim wśród ludzi młodych. Można nawet powiedzieć, że trend ten potwierdza tezę Milтона Yingera o kontrkulturowym statusie nowej religijności¹⁶.

Wśród tych nowych grup religijnych bardzo popularne są te, które posiadają powiązania ze wschodnią duchowością i wschodnimi tradycjami religijnymi. Są one uważane jako dobra i dopuszczalna alternatywa dla tradycyjnych Kościołów chrześcijańskich. Bardzo aktywne są: Międzynarodowe Stowarzyszenie Świadomości Kriszny (ISKCON), Medytacja Transcendentalna i niektóre odłamy buddyzmu. Grupy te pozyskują członków przede wszystkim spośród ludzi między 15 a 30 rokiem życia. Np. buddyzm, do którego przynależność deklaruje około 7 000 wierzących jest typowym przykładem młodej religii¹⁷.

Dużą popularnością cieszą się chrześcijańskie grupy charyzmatyczne (CGC), które rozpoczęły swoją działalność na początku lat dziewięćdziesiątych. Obecnie CGC są jedynymi grupami chrześcijańskimi, które notują wzrost liczby członków.

W tym kontekście, biorąc pod uwagę niektóre badania socjologiczne¹⁸, możemy założyć, że średni wiek członków tradycyjnych Kościołów będzie wzrastał, oraz że grupy te będą odtąd traciły swoich członków. W przeciwieństwie, nowe, małe i dynamiczne grupy posiadają duży potencjał wzrostu, ale mimo to, niemożliwe jest oczekiwanie masowego wzrostu liczby ich członków. Żadna z tych grup nie zdobędzie pozycji, jaką posiada Kościół katolicki. To on pozostanie dominującą grupą religijną w Republice Czeskiej.

Jednocześnie trwać będzie tendencja indywidualizacji życia religijnego, która nie będzie uwzględniała wiary w Boga osobowego. Ludzie będą preferowali duchowość medytacyjną, w której Bóg jest ukazywany jako nieosobowa siła. Łączył się z tym będzie wzrost oddziaływania na indywidualne doświadczenie życia religijnego. Zatem możemy

¹⁶ Zob. Milton J. Yinger, „Contraculture and subculture“, in: *American Sociological Review* 25 (1960), p. 625 - 635

¹⁷ Ivan O. Štampach, Náboženské spektrum České republiky, in: Jiří Hanuš (ed.), *Náboženství v době společenských změn*, Brno: Masarykova univerzita 1999, p. 66

¹⁸ Petr Sak, *Vliv ideových a náboženských směrů na českou populaci*, sociological survey, 1999. Tę tendencję potwierdza także ostatni spis powszechny z 2001 roku.

mówić nie o postępującej sekularyzacji, ale o religijnej deinstytucjonalizacji czeskiej sceny religijnej.

Podsumowując, można powiedzieć, że chociaż Republika Czeska jest jednym z najbardziej ateistycznych państw w Europie, rola religii w czeskim społeczeństwie jest stosunkowo trwała i stabilna.